

NEOLOGIYANING KOGNITIV JIHATLARI

M.To'rayeva

SamDChTI 1-bosqich doktoranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik asoschilarining fanga bergan ta'riflari tahlili va neologiyada kognitiv tilshunoslikning roli ustida izlanishlarni o'z ichiga oladi. Ushbu izlanish jarajonida, neologizmlarni ya'ni yangi so'zlarni kognitiv maydonda o'rganish ob'yekt qilib olindi.

Tadqiqot asosi etib quyidagi tilshunos olimlarning izlanishlari: amerika va yevropa tilshunoslari : George Lakoff, Noam Chomsky, Roman Jakobson, Gilles Fauconnier, Ronald W. Langacker : rus tilshunoslari : T.G.Skrebsova, E.S. Kubryakova, Yu.S. Stepanov, V.Z. Demyankov, N.N. Boldirev, fransuz professori J-F.Sablayrolles va boshqa shu kabi turli yetuk tilshunoslar tadqiqotlariga murojaat etildi.

Tadqiqot natijasida kognitiv omillar inson tomonidan idrok etilgan yangi va allaqachon idrok etilgan ma'lumotlarning neologizmlarda ifodalanishi va ular qanday namoyon bo'lishini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, kognitivist olimlar, kognitiv yondashuv, konsept, konseptual dunyo manzarasi, neologiya, "bilish formatlari".

Bugungi kunda tilshunoslikning yangi va hali hamma qirralari ochilmagan kognitiv tilshunoslik va uning bo'limlari bilan neologiyaning bog'liqligi, so'z yasalishi va neologizmlarning lingvo-kognitiv jihatlari o'rganilmoqda. Ma'lumki, Kognitiv tilshunoslikni fan va tilshunoslikning yo'nalishi sifati darajasiga olib borgan olimlar ushbu izlanishlarga poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Ular : amerika va yevropa tilshunoslari : George Lakoff, Noam Chomsky, Roman Jakobson, Antoine Culioli, Charles J. Fillmore, Gilles Fauconnier, Leonard Talmy, Ronald W. Langacker : rus tilshunoslar : T.G.Skrebsova, E.S. Kubryakova, Yu.S. Stepanov, V.Z. Demyankov, N.N. Boldirev, V.I. Zabotkina, E.V. Petruxina, L.A. Manerko, E.I. Golovanova, E.V. Raxilina, R.M. Frumkina.

Sankt-Peterburg davlat universiteti tilshunosi T.G.Skrebsova « Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы » (Kognitiv lingvistika: klassik nazariyalar, yangi yondashuvlar) darsligida Kognitiv lingvistikaning paydo bo'lish evolutsiyasini tilshunoslik taraqqiyotining bosqichi sifatida va fanda kognitiv paradigmaning rivojlanishi natijasida o'rganadi. Skrebsovaning qayd etishicha: taraqqiyotning bosqichi sifatida Kognitiv lingvistika Naomi Xomskiyning generativ nazariyasiga muqobil sifatida tilning tabiati va ichki tashkil etilishi bilan bog'liq masalalarda undan keskin ajralib chiqqan. Kubryakova esa: keyinchalik, tilshunos N. Xomskiy va psixolog J. Miller - til haqidagi bilimlar qanday ishlashini eksperimental ravishda o'rganish va tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan farazlarni sinab ko'rish uchun mo'ljallangan - psixolingvistika sohasini shakllantirdi va psixolingvistikani kognitiv fanning bevosita asoschisi deb hisoblash mumkinligi ta'rifladi. Kognitiv Lingvistika

ko'plab evolutsiyani bosib o'tganligi sabab, hozirgi kunda zamonaviy Kognitiv tilshunoslik atamasi qo'llaniladigan bo'ldi. [Skrebsova 2018: 13]

Tilshunos T.G.Skrebsova Kognitiv tilshunoslikni inson miyasining tuzilishining umumiy masalalari bilan qiziqadigan boshqa fanlardan, ayniqsa psixologiyadan farqli o'laroq, asosiy e'tiborni konseptual mazmunga qaratadi. Uning fikricha Kognitiv tilshunoslikning asosiy savollari insoniyat o'zi va dunyo haqida nimani bilishadi, ular nimani bilishlarini qanday bilishadi, bu bilimlar qanday tashkil etilganligi va qanday faollashtirilganligi, ulardan qanday foydalanishiga javob topishidir. Shuning uchun u Moskva davlat lingvistik universiteti lektori M.N.Konnova lingvistik bilimlarning xossasi, o'zlashtirilishi va qo'llanilishini zamonaviy kognitiv tilshunoslikda quyidagi qonunlar asosida o'rganadi :

1) til belgilarda ifodalangan bilim ko'rinishlari va turlari va belgilardan bilimni ajratib olish mexanizmlari, ya'ni talqin etish qoidalari (kognitiv semantika va pragmatika);

2) belgilarning paydo bo'lishi va rivojlanishi shartlari va ularning amal qilishini tartibga soluvchi qonunlar;

3) lingvistik belgilar va madaniy voqeliklarda aks etishing o'zaro munosabati.[Konnova 2012 : 12]

Smolensk gumanitar universiteti chet tillar fakulteti nemis tili kafedrası filologiya fanlari doktori Borisenkova Larisa Mixaylovna ilmiy darajasini olish uchun «Когнитивные аспекты словообразования» ("So'z yasashning kognitiv aspektlari") [Borisenkova 2005 : 13] nomli himoya dissertatsiyasida tilni kognitiv ilmning asosiy mavzusi deb nomlaydi. Shuningdek, til siqilgan shaklda bilimning bosib o'tgan yo'lini va uning natijalarini o'z ichiga olib, pragmatik samaradorlik fenomenini ifodalaydi. Uning ta'kidlashicha, inson dunyoni doimiy ravishda persektiv tarzda o'rgansa ham, dunyo haqidagi ma'lumotlarning asosiy qismini til orqali, nutq va kundalik muloqot orqali qabul qiladi.

M.N.Konnova rus kognitiv tilshunoslikning rivojlanish istiqbollarini belgilab, hozirgi vaqtda shaxsning konseptual tizimini tashkil etuvchi birliklarning ikkita tipologiyasini ishlab chiquvchi ikkita asosiy yo'nalishga ajratadi :

Birinchi yo'nalish konseptual tarkibni sozlashning turli "bilim formatlari" ya'ni tasvir sxemalari, modellar, freymilar, kategoriyalar va boshqa usullariga bag'ishlangan tadqiqotlarni o'z ichiga oladi;

Ikkinchisiga konseptual tizim birliklarini qo'llashning o'ziga xos mazmuni va eng xilma-xil sohalarini ochib beruvchi asarlar kiradi. Ularda atrofdagi voqelik, inson va uning ichki dunyosi haqidagi turli xil bilimlarni aks ettiruvchi madaniy, etnik va lingvistik tushunchalarni ajratib ko'rsatiladi. [Boldirov 2007 : 97]

L.A. Manerko «Современные тенденции развития отечественной когнитивной лингвистики//Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания» (Mahalliy kognitiv tilshunoslik rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari // Kognitiv tilshunoslik: bilishning yangi muammolari) [Manerko 2007 : 32] maqolasida zamonaviy rus va xorijiy kognitiv tadqiqotlarning eng dolzarb mavzulariga " tabiiy tilni ishlab chiqarish va tushunish jarayonlari, konseptual tuzilmalarning turlari va ularning lingvistik ifodasi,

kognitiv-semantik kategoriyalari, tildagi fazoviy va zamon munosabatlarining ifodasini kiritadi. Va ushbu mavzulardagi izlanishlar rus kognitiv tilshunosligida funksional pragmalingvistika, kognitiv onomasiologiya, kognitiv-kommunikativ terminologiya, kognitiv neologiya, kognitiv frazeologiya va kognitiv tamoyillarga asoslangan leksikografiya kabi yo‘nalishlarni birinchi o‘ringa chiqardi.

M.D. Stepanova va G. Helbig «Части речи и проблема валентности в современном немецком языке» («Zamonaviy nemis tilida nutq qismlari va valentlik muammosi»)[Stepanova 1978 :260] nomli kitobida so‘zni ma‘lumot birligi sifatida quyidagicha ta‘riflaydi: uning semantik vazifasi bilish elementini, ya‘ni konseptni shakllantirish va muloqot jarayonida mos keladigan ruhiy tasvirni uzatishdir. Shu bilan birga, so‘z tushunchaning ko‘rsatkichi sifatida real dunyo predmeti yoki hodisasi bilan ular haqidagi individual g‘oyalardan mavhumlik bilan bog‘lanadi, garchi aloqa jarayonida so‘z ma‘lum bir vaziyatda yagona predmetning qayta nomiga aylanishi mumkin".

Kognitiv faoliyat jarayonida voqelikning yangi ob‘yektlarini bilish yoki ilgari ma‘lum bo‘lgan narsaning yangi qirralari, belgilari va xususiyatlarini kashf qilish, odam «voqelikni aqliy aks ettirish natijalarining tarjimoni va lingvosemioz markazi» [Alefirenko 2006 : 31] sifatida bilish natijalarini yangi so‘z bilan ifodalashga intiladi. [Kasyanova 2008 : 3] Shu munosabat bilan, inson atrofimizdagi voqelikdagi yangi narsalarni, jarayonlarni qanday idrok etishi va konsepsiyalashi, qanday ob‘yektiv va sub‘yektiv omillar dunyoning yangilangan tasviriga olib kelishini o‘rganish dolzarb bo‘lib qoladi. Insonning kundalik yoki ilmiy-texnikaviy g‘oyalarini aks ettiruvchi, anglab olinadigan tildan tashqari ob‘yektlarni konseptuallashtirishning lingvistik vositalarini izlash alohida ahamiyatga ega. Yangi leksik birliklarning paydo bo‘lish jarayoni bir qator kognitiv omillar bilan belgilanadi. Bularga voqelikni idrok etish jarayonida yangi tushunchalarning vujudga kelishi va ularning lingvistiklashtirilishi; jamoatchilik ongida allaqachon qayd etilgan dunyoning konseptual manzarasining fragmentlarini aniqlash, ularni qayta ko‘rib chiqish va chuqur bilishning madaniy va tarixiy, kognitiv-pragmatik omillar hisoblanadi.

L.M. Borisenkova [Borisenkova 2005:13]: so‘z yasallishini dunyoning lingvistik tasvirining asosiy tarkibiy qismi hisoblab, uni anglovchi, qabul qiluvchi suyb‘ektning ongida atrofdagi olam va o‘z-o‘zini kategoriya va subkategoriyalarga ajratgan holda verbal tasvirlash deb ta‘rif beradi. So‘z yasallishning kognitiv yondashuvi tadqiqotchiga tilning yaxshi o‘rganilgan sohasining yangi aspektlarini tushunish imkoniyatini beradi va yangilik til faktlarining o‘zida emas, balki ularga bo‘lgan qarashda hamdir.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, neologiyaning o‘rganish ob‘yektlari paydo bo‘lish jarayoni bir qator kognitiv omillar bilan belgilanadi. Yangi voqelikni idrok etish jarayonida yangi tushunchalarning vujudga kelishi, jamoatchilik ongida yangi bilimlar va allaqachon ma‘lum bo‘lgan bilimlarning dunyoning konseptual manzarasida aniqlash, ularni qayta ko‘rib chiqish va chuqur bilishning madaniy va tarixiy, kognitiv-pragmatik jihatlari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati :

1. Алефиренко Н.Ф., Проблемы когнитивно-семиологического исследования языка / Н.Ф. Алефиренко // Слово – сознание – культура: сб. науч. тр. М.: Флинта: Наука, 2006. С. 31 – 41.
2. Болдырев Н.Н. Языковое знание и языковое сознание // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования : сб.науч. тр. / РАН. Ин-т языкознания. М. ; Калуга, 2007. С. 95—108
3. Борисенкова Л.М. «Когнитивные аспекты словообразования» (nemis tilidagi material asosida) filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyalar Tver - 2005 yil 13-bet
4. Касьянова Л.Ю. (Астрахань) Когнитивные факторы порождения нового слова 2008 75-82сс
5. Коннова М.Н. К Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. — Калининград : Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. — 313 с. ISBN 978-5-9971-1092-3
6. Манерко Л.А . Современные тенденции развития отечественной когнитивной лингвистики // Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания : сб. науч. тр. М. ; Рязань, 2007. С. 30—38
7. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке 1978. 260 с.
8. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы — М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. — 391 с. (Разумное поведение и язык. Language and Reasoning)
9. Базарова, Ш. Ш. (2022). Koreys adibasi shin kyon suk ijodining o'ziga xosligi xususida. *Международный журнал искусство слова*, 5(3).
10. Shuxratovna, B. S. (2022). Koreys adibasi pak van so ijodining o 'ziga xosligi xususida. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 56-59.
11. Эшимова, Ш. К. (2022). Personifikatsiya orqali obrazning yaratilishi. *международный журнал искусство слова*, 5(4).
12. Eshimova, S. K. (2022). Koreys badiiy adabiyotida personifikatsiyaning ifodalanishi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 24), 356-364